

המרחב הפלסטיני, הישראלי והעצמי: מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל¹

סראב אבורביעה-קווידר* ונעמי וינר-לוי**

במאמר זה אנו מבקשות לאפשר קריאה מחדש של המושגים "התמודדות" ו"סוכנות" (agency) בהקשר של נשים פלסטיניות בישראל. אנו טוענות כי דרכי ההתמודדות הייחודיות של נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל משקפות הן מקורות כוח תרבותיים, כפי שמקובל להראות בשיח הפמיניסטי המזרח-תיכוני, והן מקורות כוח הנגזרים דווקא ממצבן הלאומי הייחודי, קרי, מהאפשרויות הטמונות במרחב הישראלי. לטענתנו, נשים פלסטיניות מקיימות משא ומתן מתמיד הן עם החברה הפלסטינית והן עם החברה הישראלית, ודרכי התמודדותן משקפות שימוש במבני כוח חברתיים ופוליטיים גם מחוץ לחברה הפלסטינית. לצד הקושי, החשיפה למרחב הישראלי גם מרחיבה את מאגר מקורות הכוח ואת אופני ההתמודדות העומדים לרשותן של נשים פלסטיניות בישראל. לשני המרחבים התרבותיים שבתוכם נעות ועמם מתמודדות הנשים, נוסף גם מרחב פנימי שאליו הן פונות כאשר אפשרויות ההתמודדות במרחבים הפיזיים נחסמות. מאמר זה יציג שלושה אתרי התמודדות עיקריים: אתרי התמודדות שמקורם במרחב התרבות הפלסטינית, אתרי התמודדות שמקורם במרחב התרבות הישראלית ואתרי התמודדות שמקורם בעצמי.

א. מבוא. ב. אתגרי הנשים הפלסטיניות בישראל אל מול מציאות מורכבת. ג. מבט אל השיח הפמיניסטי במזרח התיכון ובצפון אפריקה. ד. בסיסי כוח או מקורות כוח של נשים פלסטיניות; 1. שימוש בבסיסי

1 מאמר זה מבוסס על המאמרים וההקדמה לספר: **נשים פלסטיניות בישראל: זהות יחסי כוח והתמודדות** (סראב אבורביעה-קווידר ונעמי וינר-לוי עורכות, 2010) (הספר להלן: **נשים פלסטיניות בישראל**).

* דוקטור, מרצה במחלקה לאדם במדבר, מכונים לחקר המדבר ע"ש בלאושטיין, אוניברסיטת בן גוריון.

** דוקטור, מרצה בכירה ומנהלת התואר השני בהוראה ולמידה, מכללת דוד ילין.

כוח מהתרבות הפלסטינית; 2. בסיסי כוח במרחב הישראלי; 3. בסיסי כוח עצמיים (של ה-self). ה. דיון מסכם.

א. מבוא

במאמר זה אנו מבקשות לאפשר קריאה מחדש של המושגים "התמודדות" ו"סוכנות" (agency) בהקשר של נשים פלסטיניות בישראל. אנו טוענות כי דרכי ההתמודדות הייחודיות של נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל משקפות הן מקורות כוח תרבותיים, כפי שמקובל להראות בשיח הפמיניסטי המזרח-תיכוני, והן מקורות כוח הנגזרים דווקא ממצבן הלאומי הייחודי, קרי, מהאפשרויות הטמונות במרחב הישראלי. אנו טוענות שנשים פלסטיניות מקיימות משא ומתן מתמיד הן עם החברה הפלסטינית והן עם החברה הישראלית, ודרכי התמודדותן משקפות שימוש במבני כוח חברתיים ופוליטיים גם מחוץ לחברה הפלסטינית. לצד הקושי, החשיפה למרחב הישראלי גם מרחיבה את מאגר מקורות הכוח ואת אופני ההתמודדות העומדים לרשותן של נשים פלסטיניות בישראל. לשני המרחבים התרבותיים שבתוכם נעות ועמם מתמודדות הנשים, נוסף גם מרחב פנימי שאליו הן פונות כאשר אפשרויות ההתמודדות במרחבים הפיזיים נחסמות.

מאמר זה שופך אור על התמודדותן של נשים פלסטיניות מתוך מיקומיהן הנעים בין מגדר לאתניות פלסטינית-ישראלית², ומציג אתרי התמודדות שמקורם בשלושה מרחבים עיקריים: מרחב התרבות הפלסטינית, מרחב התרבות הישראלית והעצמי.

החיים במרחב הפלסטיני-ישראלי יתוארו מנקודות מבט מגוונות ומתוך דיסציפלינות וגישות אנליטיות ומתודולוגיות שונות. אנו מבקשות לבחון את החיים במרחב זה כמכוננים נתיבים חדשים, שלעתים מצרים ומצמצמים זה את זה, לעתים תומכים זה בזה ומאפשרים זה את זה, לעתים מנותקים זה מזה ולעתים משולבים זה בזה. במאמר זה נטען ונדגים כי פלסטיניות, המתקיימות במציאות רבת-התרבויות ורבת-הקונפליקטים, נעות בין זהויות במרחבים שלעתים סותרים זה את זה.

מיפוי אסטרטגיות ההתמודדות נערך בהסתמך על השיח הפמיניסטי הפוסט-קולוניאלי תוך התבוננות במרחב הנשי הפלסטיני-מקומי, במחקרו ובניתוחו. השיח הפמיניסטי הפוסט-קולוניאלי מספק כלים לבחינת הערכים, הנורמות והפרקטיקות שמכונן המושג

2 אנו טוענות כי קיימת ייחודיות אתנית פלסטינית-ישראלית, לכן נבחר צמד המילים הזה. למרות ההפרדה האתנית בגבולות ובמרחבים הפלסטיניים ישראלים בישראל, ולמרות קיום המובלעות האתניות בכל מרחב, ניתן לראות קיומן של זליגות והשפעות של תרבות אחת על האחרת.

"התמודדות של נשים פלסטיניות". הוא מאפשר בחינת הייחוד בהתמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל, ומציע בתמורה תובנות תאורטיות לשיח הפמיניסטי. הנחת היסוד שלנו היא כי בהקשר הפלסטיני-ישראלי קיימים מבנים נזילים רבים של יחסי כוח ודרכי התמודדות, הממוקמים הן במרחב התרבותי פלסטיני והן במרחב הישראלי. הם מכוננים כוח זמנית את המצוקות אך גם את הסוכנות ואת תהליכי ההתמודדות הדינמיים והיומיומיים של נשים פלסטיניות. התבוננות בחייהן של נשים פלסטיניות נערכת בהקשר של מיקומן במרחב השוליות המרובה. למרות שוליותן, מיקום זה, הממוקם לא רק בהגמוניה השלטת, אלא מרושת ומבוזר בחברה כולה, אינו נעדר כוח³.

השוליות נתפסת בספרות הפמיניסטית כאתר להבניית סוכנות ולהתמודדות⁴, שדרכו נבחן את הדרכים שבהן נשים פלסטיניות חוות ומבקרות באופן שונה את הנורמות, הערכים והפרקטיקות הרווחות. זאת, ממקום של שוליות מרובה המעוגנת בריבוי מבני הכוח הנכפים עליהן מגדרית, אתנית, מעמדית, פוליטית, משפחתית וכדומה, בשונה מניתוח יחסי כוח אלה, במונחים בינריים של התנגדויות או של שולט ונשלט, או מערך יחסים של מדכא-מדוכא⁵. מאמר זה מבקש לשמר את הרעיון המתייחס למרובה ולמבנים נזילים של כוח ושליטה ולבחון התמודדויות של נשים פלסטיניות במיקומים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים, בצמתים המעורים בהקשר ובהיסטוריה המקומית⁶.

אנו מבקשות לתת ייצוג לקול הנשי הפלסטיני החבוי, לניסיון חייהן של נשים פלסטיניות ולתובנה כי משמעויות הדיכוי, כמו גם אורחות החיים וההתמודדות היומיומית, הן תלויות הקשר. הן משתנות בהתאם למיקום גאוגרפי, לפוליטיקה, לתרבות ולחברה. באמצעות ייצוג קולות מגוונים ושונים בתוך אותה החברה, מתוך עמדות מחקריות ודיסציפלינות מגוונות – מפורקת ההמשגה החברתית-תרבותית המתייחסת לדרכי ההתמודדות של פלסטיניות בישראל, ומעלה ומאירה דרכים שונות ומגוונות המוסיפות היבטים וידע על התמודדות ועל סוכנות של נשים.

המונח "התמודדות" שבאמצעותו אנו מבקשות לתאר את חייהן של נשים פלסטיניות מתייחס לאסטרטגיות ההתנהלות שלהן עם מבני כוח מרובים ובתוכם (מדינה,

- MICHEL FOUCAULT, POWER/KNOWLEDGE: SELECTED INTERVIEWS AND OTHER WRITINGS 1972–1977, 109–134 (Colin Gordon ed., Colin Gordon, Leo Marshall, Jordon Mephram & Kate Soper trans., 1980) 3
- ROSEMARIE TONG, FEMINIST THOUGHT: A COMPREHENSIVE INTRODUCTION (2nd ed. 1998); BELL HOOKS, FEMINISM IS FOR EVERYBODY: PASSIONATE POLITICS (2000) 4
- FAUCAULT, לעיל ה"ש 3. 5
- Chandra Talpade Mohanty, *Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses*, 12 BOUNDARY 2, 333 (1984); DOROTHY E. SMITH, THE EVERYDAY WORLD AS PROBLEMATIC: A FEMINIST SOCIOLOGY (1987); ELIZABETH V. SPELMAN, INESSENTIAL WOMAN: PROBLEMS OF EXCLUSION IN FEMINIST THOUGHT (1988) 6

פטריארכליות, משפחה, זוגיות, נישואין, השכלה, זהות, מרחב). אנו מבקשות להראות אסטרטגיות ודרכי התמודדות⁷ הנגזרות כאמור ממבני כוח פלסטיניים וישראליים המכתיבים את תנאי חייהן, זהותן ומרחבי הסוכנות הזמינים להן. מימושן של אסטרטגיות אלו מתבטא בהתנהלותן הדיאלקטית בחברה הפלסטינית, בחברה הישראלית ובתווך שביניהן. עם זאת, לעתים נבצר מנשים לשאוב כוח מהמרחבים התרבותיים (פלסטיניים או ישראליים), ואז הן פונות להתמודדות פסיכולוגית פנימית, המסתייעת בעולם הנפשי התוך אישי (self). האפשרות לנוע בין רבדים חברתיים ופסיכולוגיים תלויה במידת הקשיחות או הרפיון של מבני הכוח והשליטה שעמם הן מתמודדות. בהיעדר כל אפשרות לפעול מתוך מסגרות מסורתיות-קהילתיות, ובהיעדר כלים להתמודדות במרחב הפלסטיני והישראלי, נשים נסוגות לעתים להתמודדות פנימית-פסיכולוגית, לפחות לעת עתה.

נציג את אתרי ההתמודדות השונים באמצעות מחקרים שנכתבו בנושא לאחרונה (החל משנות ה-2000) הן על ידי חוקרות פלסטיניות והן על ידי חוקרות יהודיות הכותבות מתוך גישה ביקורתית פוסט-סטרוקטורליסטית. מיפוי אתרי ההתמודדות נערך באמצעות מגוון הזירות שנותחו במחקרים השונים.

התבוננות זו והניתוח שנערך במאמר תורמים לפיתוח גוף ידע מחקרי ותאורטי ייחודי, המסייע להבנת המאפיינים הייחודיים של נשים פלסטיניות בישראל, תוך התבוננות בהקשר של המיקום ושל ההיסטוריה הספציפיים שלהן. הספרות הבוחנת את ההתמודדות של נשים במזרח התיכון, אינה מאפשרת הבנה מלאה של חייהן ושל דרכי התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל, השונה מהותית מאלה של אחיותיהן החיות במדינות ערב השכנות. בהמשך נציג שיח פמיניסטי המשתנה על פי המרחבים השונים – השיח המזרח תיכוני (אזורי) והפלסטיני-מקומי – ונסה למקם את השיח הנשי הפלסטיני בהקשר של השיח המזרח תיכוני. להלן יוצגו אתרי התמודדות משלושה מקורות: מרחב התרבות הפלסטינית, מרחב התרבות הישראלית והעצמי.

ב. אתגרי הנשים הפלסטיניות בישראל אל מול מציאות מורכבת

המייחד את האוכלוסייה הפלסטינית בישראל הוא היותה מודרת מתוקף הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. בהיותה יהודית, מטרת המדינה היא לשמר את הרוב היהודי במדינה, דבר המדיר מראש את הערבים הילידים ממוסדותיה, ומתבטא בחלוקה תקציבית

7 אמנם יחסי כוח הם יחסים של כוח והתנגדות, ובהיבטים רבים אנו שואבות מתאוריות הכוח של פוקו, אולם הטענה שבמקום שאין בו התנגדות אין למעשה יחסי כוח אינה פשוטה, משום שכוח יכול גם לדכא כל ביטוי של התנגדות, או שהתנגדות יכולה לבוא לידי ביטוי רק בעצמי הפנימי ללא גילוי חיצוני, כפי שנדון מאוחר יותר בפרק זה.

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

לא שוויונית, ובהערפה מתמדת של האזרח היהודי על פני האזרח הערבי בישראל.⁸ הגדרתה של ישראל כמדינה דמוקרטית וגם יהודית פוגעת בשוויון זכויות.⁹ אי-השוויון מתבטא בתחומי חיים שונים החל בחינוך, דרך תעסוקה, פוליטיקה ועוד. אחת ההשלכות הייחודיות של חיים בישראל על נשים פלסטיניות היא עצם החיים במרחבים גאוגרפיים ותרבותיים המופרדים זה מזה. הפרדה אמנם עשויה לתרום לשמירה על אורח חיים ייחודי, אולם היא גם בעלת פוטנציאל לערער את הסדר התרבותי הקיים. חשיפתן של נשים, בעיקר משכילות, אל מרחבים תרבותיים שונים חושפת אותן להשפעות חדשות, לאורח חיים חדש ולצורות מחשבה חדשות להן. היא אף משפיעה על הגדרת העצמי שלהן ועל יחסיהן עם תרבות המוצא שלהן. יתרה מכך, חייהן של הנשים הפלסטיניות בישראל, בדומה לגברים הפלסטינים אמביוולנטי ומרובה סתירות. מבנה היחסים המשולש של המיעוט הפלסטיני בישראל – אל מול יחסיו המורכבים עם המדינה, הקשר עם העם הפלסטיני ועם החברה הפלסטינית בישראל – יצר פיצול לתת-זהויות, ואינו מאפשר להם לאמץ זהות מגובשת. הפלסטינים בישראל מתוארים כ"מיעוט לכוד"¹⁰, ומצבם ומיקומם מתואר כלימינלי¹¹. הם ממוקמים במרחב בין מדינה לבין אומה ומסגרות סותרות¹² ומנוגדות: "ערביות" ו"ישראליות", מדינה וחברה, חוק ישראלי ותרבות פלסטינית. נשים פלסטיניות מושפעות מהסכסוך הפלסטיני-ישראלי, מהכיבוש, מהפקעת אדמות ומהריסת בתים המשפיעים גם על תפקידיהן הנשיים, על מעמדן במשפחותיהן ובקהילותיהן ועל נגישותן להשכלה, לתעסוקה, לשירותי בריאות ורווחה וכן על רווחתן הנפשית¹³.

- 8 דוד קרצמר **מעמדם המשפטי של הערבים בישראל** (בערבית, 2002).
- 9 שם.
- 10 Dan Rabinowitz, *The Palestinian Citizens of Israel, the Concept of Trapped Minority and the Discourse of Transnationalism in Anthropology*, 24 ETHNIC & RACIAL STUDIES 64 (2001).
- 11 Hanna Herzog, 'Both an Arab and a woman': *Gendered, Racialised Experiences of Female Palestinian Citizens of Israel*, 10 SOCIAL IDENTITIES 53 (2004).
- 12 שם.
- 13 MICHAL GORKIN & RAFIQA OTHMAN, THREE MOTHERS THREE DAUGHTERS: PALESTINIAN WOMEN'S STORIES (1996); SIMONA SHARONI, GENDER AND THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT: THE POLITICS OF WOMEN'S RESISTANCE (1st ed. 1995); נדא מתתא "הפמיניסטיות הישראליות בשיח זכות השיבה הפלסטינית: מחקר ביקורתי" **כתיבה פמיניסטית פלסטינית: בין דיכוי להתנגדות** 243 (נאדירה שלהוב-קיבורקיאן עורכת, בערבית, 2007).

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

הקשורות לתרבות הישראלית מערבית וציונית באמצעות חיזוק מעמדם של הפטריארכים והחמולתיות הקולקטיבית¹⁷. מאמר זה מפנה "מבט-על" מחקרי אל אוכלוסיות מגוונות בתוך המיעוט הנשי-הפלסטיני. ריבוי נקודות המבט מאפשר תיעוד עשיר של אופני התמודדות, ופורש זירות של סוכנות ופעולה. מן המחקרים עולה כי לצד ייאוש ותחושות אבדן, משתקפת גם תמונה של יכולת. יכולתן של הנשים לתמרן, להתנגד, לשנות ולהשפיע, יכולת ששאובה פעמים רבות מתוך אותם מבני כוח פוליטיים ותרבותיים מדכאים.

ג. מבט אל השיח הפמיניסטי במזרח התיכון ובצפון אפריקה

הספרות הפמיניסטית הרווחת שבוחנת את התמודדותן של נשים במזרח התיכון עם מבני כוח מרובים (פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים), מתייחסת לדרכים שבהן נשים מקיימות משא ומתן עם כוחות אלה ולדרך שבה נשים מגמישות ומעצבות מחדש את גבולות החופש שלהן. לטענת פמיניסטיות, משמעויות הדיכוי של נשים משתנות על פי אזורים גאוגרפיים-תרבותיים. בהתאמה, דרכי ההתמודדויות שהן מפתחות אף הן תלויות בריבוי ההקשרים שבהן נשים חיות¹⁸. חוקרות ערביות¹⁹ טוענות כי דרכי ההתמודדות של האישה הערבייה מושפעות לא רק מהמגבלות המוטלות עליה בשל מינה, אלא ממודעותה למגבלות אלה ומנכונותה להתעמת עמן כדי לאפשר לה ולעמיתותיה אורח חיים הוגן יותר. ספרות זו גם בוחנת כיצד נשים מוצאות דרכי התמודדות יצירתיות ופורשת כיצד הן מתמרנות את חייהן במגבלות תרבותן. נשים אלה אינן חוות את הנורמות וההסדרים החברתיים שלהם הן כפופות כטבעיות ומובנות מאליהן. הן אינן מפנימות את השליטה ואינן ממשמעות עצמן לבעלי הידע והכוח²⁰, מתנגדות לשליטתו על חייהן, על התנהגותן ועל תגובותיהם הרגשיות.

17 מתתא, לעיל ה"ש 13; Nahla Abdo, *Orientalism, Eurocentrism and The Making of Theory*, in *SOCIOLOGICAL THOUGHT: BEYOND EUROCENTRIC THEORY I* (Nahla Abdo ed., 1996).

18 NAWAL AL-SAADAWI, *THE NAWAL EL SAADAWI READER* (1997); Pnina Motzafi-Haller, *Reading Arab Feminist Discourse: A Post-Colonial Challenge to Israeli Feminism*, 2 INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCE REVIEW 63 (2000).

19 Lila Abu-Lughod, *Zones of Theory in the Anthropology of the Arab World*, 18 ANNUAL REVIEW OF ANTHROPOLOGY 267 (1989); MARGOT BADRAN, *FEMINISM, ISLAM AND NATION: GENDER AND THE MAKING OF MODERN EGYPT* (1995); LEILA AHMED, *WOMEN AND GENDER IN ISLAM: HISTORICAL ROOTS OF MODERN DEBATE* (1993).

20 FOUCAULT, לעיל ה"ש 3.

שבירת נורמות תרבותיות על ידי נשים עלולה להביא לתוצאות כואבות. נשים המנסות לשבור מחסומים מוצאות אל מחוץ למעגל החברתי. לפיכך, רבות מדרכי ההתמודדות של נשים ערביות במזרח התיכון שאובות ממשאביהן התרבותיים²¹. המסורת אמנם מאפשרת לגיטימציה להגמוניה ומשעתקת את מקורות הכוח, אך היא גם מהווה מיקום ואמצעי להתמודדות. הנשים הפלסטיניות מאמצות דרכי התמודדות מתוך המסורת וכיבוד הערכים המרכזיים של תרבותן²². המסורת והתרבות משמשות לעתים כמרחב שניתן לנצל באופן תועלתני. פמיניסטיות במזרח התיכון מתארות גישה זו כאשר הן מוותרות לעתים על הסרת הרעלה. הרעלה הנתפסת על ידי המערב כמדכאת, נתפסת על ידי חלק מהפמיניסטיות הערביות²³ כרצועת ביטחון המאפשרת לנשים לנוע בחופשיות במרחב הציבורי. נמצא כי נשים ערביות משתמשות במסורת וברת האיסלאם בדרך המשרתת את צורכיהן ואת עתידן²⁴. הן שומרות על השייכות הקולקטיבית-משפחתית המעניקה להן הגנה, תמיכה כלכלית ורגשית ולגיטימיות לצד היכולת לממש אוטונומיה וסוכנות²⁵, ומשתמשות בתפקידיהן הנשיים-תרבותיים כאמצעי למיקוח²⁶ ולהבעת התנגדות לכוח הגברי²⁷. אמצעים מסורתיים משמשים גם בתחום המאבק הפוליטי-פלסטיני. מנהיגות ערביות-פלסטיניות בישראל המתמודדות על הנהגה פוליטית מקומית, מנסות להשפיע על מעמד האישה תוך שיתוף פעולה עם המבנה החברתי הקיים, וסוללות את הדרך לשינוי מעמדן על פי אבו בקר, בגישה שהן מכנות פרגמטית²⁸. הן מחפשות דרכים מקובלות בחברה כדי להביע את התנגדותן ולהתאים את אורח חייהן לצרכים העכשוויים של חברה משתנה. הן חותרות תחת הדרכים המקובלות התנגדות, מתנגדות ואף מתחמקות משליטת הגבר

- 21 נשים פלסטיניות בישראל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 8.
- 22 FATMA MUGE GOCEK & SHIVA BALAGHI, RECONSTRUCTING GENDER IN THE MIDDLE EAST: TRADITION, IDENTITY AND POWER (1994).
- 23 Lama Abu Odeh, *Post-Colonial Feminism and the Veil: Thinking the Difference*, 43 FEMINIST REVIEW 26 (1993).
- 24 Haleh Afshar, *Women's study in the Middle East: Some Problems and Prospects*, in ARAB REGIONAL WOMEN'S STUDIES WORKSHOP 41 (Cynthia Nelson & Soraya Altorki eds., 1998).
- 25 NADIA HIJAB, WOMENPOWER: THE ARAB DEBATE ON WOMEN AT WORK (1988).
- 26 Cynthia Nelson, *Public and Private Politics: Women in the Middle Eastern World*, 1 AMERICAN ETHNOLOGIST 551 (1974).
- 27 Lila Abu-Lughod, *The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power through Bedouin Women*, 17 AMERICAN ETHNOLOGIST 41 (1990); נשים פלסטיניות בישראל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 8-9.
- 28 ח'אולה אבו בקר בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל 128-141 (1998).

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

בחייהן²⁹. מחקרים נוספים מתארים צורת התמודדות והתנגדות השונה מהמקובל בספרות המערבית כמו שמירה של נורמות מסורתיות בתמורה להיתר לפנות להשכלה אצל נשים פלסטיניות בדויות³⁰. כזו הייתה גם "המהפכה השקטה" שערכו נשים פלסטיניות דרוזיות בישראל תוך שמירה מוקפדת על נורמות מסורתיות מחד גיסא, והפרתן מאידך גיסא, ללא אחוות נשים (sisterhood) או ארגונים פמיניסטיים, כשהן נעזרות לעתים בתמיכתו של גבר מרכזי בחייהן³¹.

איימי (Aimee) ולוקס (Lucas) קראו לאסטרטגיות של נשים ערביות הנאבקות מתוך אמונה במסורת ובקהילה: אנטריזם (Entryism)³². זו היא טקטיקה המגנה על הנשים שתנאי חייהן אינן מאפשרים להן דרכים אחרות לתנועה חופשית ולניצול יכולותיהן האינטלקטואליות. קנדיוטי³³ (Kandiyoti) ונלסון³⁴ ראו בכך מיקוח עם הפטריארכליות. נשים ערביות מאמצות נורמות התנגדות מכובדות המוכתבות על ידי תרבותן, ושומרות בכך על תדמיתן המכובדת. כך הן מצליחות לשנות את גבולות תרבותן ואת מיקומן מבלי לאיים על גברים ועל תדמיתן כנשים מכובדות המוכפפות לכוה גברי.

מצבן הלאומי הייחודי של פלסטיניות בישראל מחייב בחינה מחדשת של הספרות הפמיניסטית על אודות נשים ערביות במזרח התיכון ועדכונה. נשים ערביות אחרות במזרח התיכון אינן מהוות מיעוט אתני אל מול הגמוניה זרה³⁵. הריבונות הישראלית מבנה מרחב דיכוי אשר השפעתו המגדרית תועדה אך מעט. בעבור נשים פלסטיניות זהו ממד של דיכוי הנוסף על הממד הפטריארכלי, ונובע מריבונות הזרה במהותה לחברה, לתרבות

- Sarah Graham-Brown, *Women and Politics in the Middle East*, in ARAB WOMEN: BETWEEN DEFIANCE AND RESTRAINT 3, 3–9 (Suah Sabbagh ed., 1996) 29
- Sarab Abu-Rabia-Queder, *Does Education Necessarily Means Enlightenment? The Case of Palestinian Bedouin Women in Israel*, 39 ANTHROPOLOGY & EDUCATION QUARTERLY 381 (2008) 30
- Naomi Weiner-Levy, *The Flag Bearers: Israeli Druze Women Challenge Traditional Gender Roles*, 37 ANTHROPOLOGY AND EDUCATION QUARTERLY 217 (2006) 31
- Marie Aimee & Helie Lucas, *Women's Struggles and Strategies in the Rise of Fundamentalism in the Muslim World: From Entryism to Internationalism*, in WOMEN IN THE MIDDLE EAST: PERCEPTIONS, REALITIES AND STRUGGLES FOR LIBERATION 180 (Haleh Afshar ed., 1993) 32
- Deniz Kandiyoti, *Bargaining With Patriarchy*, 2 GENDER AND SOCIETY 274 (1988) 33
- Nelson, לעיל ה"ש 26, בעמ' 556. 34
- אין להסיק מכך שאין מיעוטים אתניים במדינות ערב, אולם השלטון הריבוני הוא ערבי במאפייניו. 35

ולפוליטיקה הערבית³⁶. מצב עניינים זה מוסיף מורכבות לחייהן של פלסטיניות בישראל, בהשוואה לאחיותיהן במדינות אחרות במזרח התיכון. הן חוות את עצמן במרחב מרובה, מורכב, רווי מתחים פיזיים, כלכליים, מעמדיים, פוליטיים, חיצוניים ונפשיים. השלכות הדיכוי הכפול והשוליות המרובה ניכרות ברמות העוני, האבטלה וההשכלה הנמוכות ביותר בישראל³⁷.

ד. בסיסי כוח או מקורות כוח של נשים פלסטיניות

במאמר נדון בשלושה אתרים המשמשים כמקורות כוח מרכזיים. אתרי התמודדות אלה עלו מתוך מחקרים עדכניים הבוחנים את חייהן של נשים פלסטיניות בישראל בהתמודדותן היומיומית עם אתגרי הדיכוי המרובה של חייהן, וכוללים: מסורת התרבות הפלסטינית, המרחב הישראלי ומקורות עצמה פסיכולוגיים-פנימיים. ניתוח מקורות הכוח וההתמודדות ייערך על בסיס ממצאי מחקר ומאמרים שנכתבו על נשים פלסטיניות בישראל בשנות האלפיים בעיקר על ידי חוקרות וחוקרים פלסטינים ויהודים בחקר נשים פלסטיניות בישראל. במיפוי המחקרים בשנים האחרונות איתרנו שלושה מקורות כוח מרכזיים וזירות התמודדות מרכזיות:

- א. בסיסי כוח שמקורם בתרבות הפלסטינית הקהילתית: שימוש בכלי המסורת, הקהילה והתרבות המקומית. מכאן נובעות אסטרטגיות אינהרנטיות של שימוש בנורמות מסורתיות, לעתים כדי לחמוק משליטה וליצור דרגות חופש בנוגע לנורמות אחרות (כגון שימוש ברעלה או נישואין לפי ציווי מסורתי בתמורה להרשאה להמשך לימודים).
- ב. בסיסי כוח שמקורם במרחב הישראלי: שימוש במרחבים גאוגרפיים ותרבותיים שמקיפים את החברה הפלסטינית (כגון מגורים בערים מעורבות כדרך להתרחק מפיקוח פטריארכלי), ואימוץ חלקי של נורמות וערכים שמקורם מחוץ לחברה הפלסטינית.
- ג. בסיסי כוח שמקורם בעצמי (self): ניהול רגשות, תפיסות ותחושות, הפרדה בין אישיות חיצונית לבין עמדות ורגשות פנימיים.

36 הפלסטינים במאה העשרים: מבט מבפנים (עדאל מנאע עורך, 2004); סמי סמוחה "למען איוון בין מדינה יהודית ודמוקרטיה" יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה: בעיות, מגמות, תרחישים והמלצות 29 (שלמה חסון וח'אלד אבו-עסבה עורכים, 2004); Oren Yiftachel, *Between Nation and State: 'Fractured' Regionalism Among Palestinian-Arabs in Israel*, 18 POLITICAL GEOGRAPHY 285 (1999), לעיל ה"ש 10.

37 ספר החברה הערבית בישראל 2 – אוכלוסייה חברה וכלכלה (עדאל מנאע עורך, 2008).

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

ההתייחסות בספרות המחקר למקורות הכוח של נשים ערביות מקושרת על פי רוב להתמודדות שמקורה מתוך התרבות. ההתייחסות להיבטים או למרחבים שמחוץ לתרבות הפלסטינית-ערבית כמשאב כוח, כמעט שאינה מוזכרת בשיח המזרח תיכוני על סוכנות והתמודדות. ההמשגות של מאמר זה תורמות אפוא פן נוסף בתפיסת המרחב הישראלי כמרחב המאפשר דרגות חופש שונות. לצד הדיכוי מתקיימות גם אפשרויות של מימוש מידות חופש המאפשר לנשים הפלסטיניות להימלט, גם אם באופן זמני, מהפיקוח הפטריארכלי. בנוסף, אנו מבקשות להאיר את המרחב הנפשי ואת עולמן הפנימי של נשים כאתר נוסף של ההתמודדות. המאמר מבקש לערוך המשגה למודל תאורטי נרחב יותר השאוב מהספרות הפמיניסטית המזרח תיכונית הקיימת על אודות נשים ערביות. נבקש גם להוסיף את ההיבט הייחודי למציאות חייהן של נשים פלסטיניות בישראל, מתוך התייחסות למקורות הכוח וההתמודדות המגוונים שברשותן.

שלושת מקורות הכוח הללו מתארים תמונת חיים מורכבת, שכן לעתים נפרשות כמה אסטרטגיות שקיומן בו-זמני, ולעתים מופיעה אחת בלבד, שדרכה מתמודדת האישה בתקופה המתוארת של חייה. תרומתו המושגית של מאמר זה לשיח הפמיניסטי המזרח תיכוני הוא בהציעו לבחון את נתיבי ההתמודדות של נשים פלסטיניות כמובנים מחדש במערך יחסי מיקוח המתקיימים הן עם החברה הפלסטינית והן עם החברה הישראלית (ממסד, ייצוגי המערב, מרחבים גאוגרפיים יהודיים ותרבות שונה). ניתוח המאמרים נעשה לפי האסטרטגיה הראשית המופיעה בהם, אם כי ברבים מהם ניתן לזהות שימוש מקביל בכמה אסטרטגיות.

1. שימוש בבסיסי כוח מהתרבות הפלסטינית

שימוש בבסיסי הכוח והתרבות כדרך התמודדות, נדונה בספרות הפמיניסטית הערבית³⁸. כאמור, נשים מאפשרות לעצמן מידות חופש שונות בעת שהן עוטות נורמות מסורתיות ופועלות לשנות נורמות מסוימות תוך שהן מקיימות אותן – לפחות למראית עין. בקטגוריה זו ננסה לאפיין ולהציג כמה תחומים שיש בהם שימוש בכלי המסורת והתרבות, כאלו שאינם רווחים בספרות המזרח תיכונית ואשר נגזרים מהמציאות הישראלית, כגון המתח בין מנגנוני הטיפול הישראליים לבין האתוס המגדרי-חברתי פלסטיני.

המייחד את המקרה של נשים פלסטיניות בישראל, הוא שמנגנוני הטיפול החוקיים והנפשיים (רווחה או משטרה) לרוב מנוהלים בידי עובדים יהודים, או שלגישתם מאפייני

FATIMA MERNISSI, ISLAM AND DEMOCRACY: FEAR OF THE MODERN ; 24 לעיל ה"ש Afshar 38 .WORLD (1992)

טיפול מערביים שמשלבים ערכים שאינם תואמים את החברה הפלסטינית בישראל. בעקבות חוסר הבנה של המערכת הישראלית את החברה הפלסטינית בישראל, נוצר מצב שעלול לגרום להתדרדרות במצבם של המשתמשים במשאבים הישראליים, בעיקר בכל הקשור לנשים פלסטיניות. במקרים כאלה השימוש בחוקי המסורת ובמשאבי התרבות הפלסטינית נמצאים כיעילים יותר עבור הפונים.

לכן החברה פונה לעתים למנהגים מסורתיים בעת מצבי שבר וקונפליקט, וכאשר דפוסי הפתרון הממסדיים (כגון מוסדות חינוך ורווחה) אינם הולמים את צרכי החברה הפלסטינית ודפוסי הייחודיים. פנייה אל משאבי המסורת והתרבות והכרה בחשיבות תפקידם המרכזי של "מתווכי תרבות" או מתווכים מסורתיים הפועלים מתוך התרבות ומתוקף המסורת להסדרת קונפליקטים בתוך הקהילה הפלסטינית עולים במחקרם של אל-קרנאווי וטבו³⁹.

הפנייה לתיווך שמהווה מסורת עתיקת יומין, ומעמדו הרם⁴⁰ של המפשר (ווסית) המקובל על הצדדים המסוכסכים⁴¹, אינו מסכן את הפרט הפונה אליו. הווסית מטפל בסכסוכי קרקעות, שכנים, אך גם פותר את בעיותיהן של נשים בתוך המשפחות ועם בני זוגן, במקרים של גירושין, אלימות, נקמת דם ונישואין פוליגמיים. התערבות המתווכים מבוססת אמנם על עקרונות תרבותיים של פטריארכיות ודגש על הקבוצה, הקולקטיב והחמולה, אך פתרון זה נמצא כמיושם ומקובל גם על ידי הנשים, בהיותו מקובל על הגברים ומגן במידת מה לפחות על חייהן ועל זכויותיהן. המתווך שומר על ערכי הבושה ומגן עליהם תוך שילובם בערכים תרבותיים אחרים כגון סלחנות, כבוד ומעמד חברתי, המגויסים לעתים כדי להפעיל לחץ על גברים במשפחה או בקהילה. אל-קרנאווי וטבו טוענים שהתיווך שומר על הסדר החברתי הקיים, ומאפשר לאישה התנהלות והגנת מה במערכת הפטריארכלית⁴². המתווך מהווה חיץ חשוב לגישור בין המערכת המודרנית-ישראלית, הנתפסת כפולשנית ומאיימת, לבין המערכת המסורתית המבוססת על קשרי שארות ונורמות תרבותיות אחרות. לדוגמה, במקרים קיצוניים של אלימות מינית כלפי נערות ונשים פלסטיניות, פנייתן של נערות למוסדות הרווחה והחוק הישראליים לקבלת עזרה, בטענה

39 עליאן אל-קרנאווי ונאוה טבו "שיתוף מתווכים מסורתיים כמתווכי-תרבות בפעולות התערבות של שוטרים ושל עובדים סוציאליים בחברה הערבית בישראל" **משטרה וחברה** 6, 33 (2002).

40 בהיותו בעל מעמד בכיר ומכובד מאוד בקולקטיב, המתבסס על הערכים התרבותיים של כבוד לגיל המעניקה לגיטימציה להתערבות במשבר חברתי, היכרות עם ההיסטוריה של העיר ושל האנשים, היכרות עם מנהגי הקהילה, מעמד גבוה בקהילה המבוסס על קשרי משפחה, מעמד פוליטי וערכים דתיים.

41 אל-קרנאווי וטבו, לעיל ה"ש 39, בעמ' 46.

42 שם, בעמ' 45-46.

שהמשפחה אינה יכולה להגן עליהן, נחשבה לפעולה אנטי-תרבותית ובלתי-מקובלת, מפני שסוגיות כגון אלו אמורות – על פי הנורמות המוסכמות – להישאר בתחום המשפחה. בקשת העזרה מגופים חיצוניים עשויה להיחשב לשיתוף פעולה ולבגידה. במקרים הנתפסים כרגישים ביותר בחברה הפלסטינית ומצריכים טיפול רגיש תרבות, כגון במקרים שהאישה מהווה קרבן לתקיפה מינית, אין הפגיעה נתפסת כפגיעה בפרט הקרבן בלבד, אלא גם כפגיעה בכבוד הקולקטיב. אות קלון מוטל על כל המשפחה, והמשפחה עצמה עלולה לסכן את חיי הבת שנאנסה, כיוון שכבודה חולל, וכבודה כרוך בכבוד המשפחה⁴³. ברגע שנחשף סודן של נשים שנפלו קרבנות לאלימות מינית, פעמים רבות המשפחות מוציאות להורג את בנותיהן כדרך להעלמת הבושה המינית. חסן טוענת שבמקרים כאלה נשים פלסטיניות רבות נופלות קרבן לחוסר ההבנה של המוסדות הישראליים את החברה הפלסטינית⁴⁴. לעתים נשים הנמצאות בסכנת רצח בורחות למשטרה, ולאחר שהמשטרה מחזירה אותן לידי הוריהן, הן נרצחות, למרות הבטחת ההורים למשטרה כי לא יפגעו בהן⁴⁵.

תוצאת ההדגשה של הקורבנות הקולקטיבית היא הנאת הקרבן מלבקש עזרה מהסביבה הקרובה או ממה שאמורה להיות המערכת החברתית התומכת. אי לכך, טוענת שלהוב-קיבורקיאן, יש לתהות על תרומתן של מערכות החוק, הרווחה והמשפט של מדינת ישראל בבואן לטפל בנשים שהיו לקרבנות⁴⁶. על כן, ניתן להבין את הישענותן של נשים על עזרה מתוך המסורת כדרך להגן הן על הקרבן והן על הכלל מפני הבושה. התערבות של גורמים ממסדיים ישראליים עלולה במקרים אלו להעצים את המקרה ולגרום לחשיפתו, מה שיוסיף על תחושת הבושה של הקרבן ומשפחתה, ועלול להגביר את מעגל האלימות ונקמת הדם. גם במצבים דרמטיים פחות, מערכת התמיכה הישראלית אינה תמיד מצליחה לספק מענה לאישה הפלסטינית ולמצוקותיה. הקשיים הנפשיים של הנשים נובעים פעמים רבות מכישלונן לממש את התפקידים החברתיים ובייחוד התפקידים המגדריים שעל פיהם חונכו. סטייתן מתפקידים אלה, אם מתוך התרסה ואם מתוך רצון לממש אורח חיים אחר, גוררת לעתים השלכות וסנקציות חברתיות. כדי להקל את המצוקות הנפשיות של נשים פלסטיניות יכולות לפנות לריפוי מסורתי. גם פונה הבוחרת בחירות עצמאיות, מביעה את הסתייגותה מהחלטות המשפחה או מבטאת כעס ומיניות, נתפסת בעיני קרוביה כחורגת ממסגרת

43 שלהוב-קיבורקיאן, לעיל ה"ש 14; אלקרנאווי וטבו, לעיל ה"ש 39; חסן, לעיל ה"ש 14.

44 שם.

45 תופעה זו אינה פוסחת גם על מדינות ערב. במדינות ערב, טוענת חסן, תופעה זו נתמכת בין היתר על ידי מערכת חוקים, בעיקר סעיפים בחוק הפלילי, הפוטרים מעונש את הרוצחים. מערכות חוקים אלו הן אחת הסיבות החשובות להנצחת התופעה, משום שהיא משרתת את השלטונות ואת שומרי המסורת, ויוצרת ברית ביניהם. שם, בעמ' 304.

46 שלהוב-קיבורקיאן, לעיל ה"ש 14, בעמ' 193–194.

המשפחה והקהילה, והם עלולים להסיר ממנה את תמיכתם. השפעתו של איום זה רבה, שכן זהות האישה הערבית כרוכה גם היום קשר הדוק בזהותה המשפחתית ואף זו השבטית, והקישוריות (connectivity). המשפחה ממלאת משימות חיוניות בחייה ומהווה יסוד חשוב בתחושות הזהות והשייכות ומקור לתמיכה רגשית ומעשית בעת משבר. המרפאות, על פי פופר-גבעון ואל-קרינאווי⁴⁷, "מחזירות" את הנשים לתפקידים הנשיים, מחזקות את מעמדם במשפחותיהן ואל מול בני זוגן ואף פועלות לשרש את גילויי האינדיבידואליזם. בעקבות הריפוי הנשים מדווחות על שיפור והעצמה. המרפאה מבקשת להקל את מצוקותיה של האישה תוך שיבוצה מחדש בתפקידי האישה המסורתיים, בתפקיד האם ובייחוד בתפקיד הרעיה, שנתפסים כהכרחיים ורצויים בחברה ומקנים לאישה יוקרה והשפעה. השיבה לספירה הביתית, מהווה גם היא מקור העצמה מסורתית לנשים בחברה הערבית ומגנה עליהן מפני הגיוני הכרוך בחריגה מספירה זו. הדוגמאות בקטגוריה זו מחזקות את השיח ה"מסורתי" על התמודדות, בכך שהן תופסות את אותם משאבים תרבותיים כמאפשרים גם תמיכה ושיתוף המקל על הכאב והעלבון. בשיח זה מקבלים המונחים הפמיניסטיים משמעות תלוית תרבות והקשר. המושג העצמה מקבל משמעות מקומית שאין בה שאיפה להפיכת מערכת הסדר המגדרי-פטריארכלי, אלא שיפור מעמדם של הנשים תוך כדי שימור המסורת והסדר הפטריארכלי⁴⁸.

2. בסיסי כוח במרחב הישראלי

אמנם חייהן של נשים פלסטיניות במרחב הלימינלי מאופיינים בשוליות כפולה ודוחקת, אך לטענתנו, היא גם מאפשרת. החיים במרחב הישראלי כרוכים עבור הנשים הפלסטיניות בדיכוי, אך עם זאת הם גם מזמנים אפשרויות חדשות של התמודדות וסוכנות⁴⁹. הדיכוי בא לידי ביטוי בחיים היומיומיים: בהפליה נגד הערבים במדינה, במחסור במקומות תעסוקה בכפרים וכאלו המותאמות עבור נשים, מחסור בהשקעת משאבים, מיעוט בתחבורה ציבורית במרבית הכפרים הערביים המקשים על נשים לצאת ללמוד ואף לעבוד מחוץ לכפר, בקשיים בנגישות של נשים למרכזים שונים כגון מרכזי מידע, מרכזי בריאות ומוסדות רווחה המעטים במרבית הכפרים הפלסטיניים בישראל. אולם, אנו טוענות, כי לצד פן מדכא זה, קיים גם פן אחר, שבו המרחב הישראלי מאפשר סוכנות, חופש ומילוט, לפחות חלקי,

47 אריאלה פופר-גבעון ועליאן אל-קרינאווי "אולי יהיה לי יותר קל": מפגש העצמה בין מרפאות ערביות מסורתיות ובין פונות לטיפולן "נשים פלסטיניות בישראל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 49.

48 Nelson, לעיל ה"ש 26; Soraya Altorki, *Family Organization and Women's Power in Urban Saudi Arabian Society*, 33 JOURNAL OF ANTHROPOLOGICAL RESEARCH 277, 277-286 (1977).

49 FAUCAULT, לעיל ה"ש 3.

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

מכבלי הפטריארכיה הפלסטינית⁵⁰. לאחרונה החלו מחקרים משנות האלפיים להצביע גם על מגמות אפשריות של שינוי ושחרור הפתיחות עבור נשים פלסטיניות בתוך המרחב הישראלי. הקורפוס המחקרי המתפתח⁵¹ מצביע בעיקר על מעבר של נשים פלסטיניות, על פי רוב משכילות (רווקות או נשואות), לערים מעורבות. מרחב זה, כך הן טוענות, מאפשרת מילוט (גם אם זמני) מהפיקוח של המשפחה המורחבת, מהפטריארכיה ומהכלל הפלסטיניים, הן עבור נשים נשואות והן עבור נשים רווקות.

מחקרים מעטים עסקו בתפיסת המרחב הישראלי כמאפשר, ואלו שנכתבו לאחרונה מתייחסים בעיקר לגברים בערים מעורבות⁵². הגוף המחקרי שהתייחס למפגש של נשים פלסטיניות עם המרחב הישראלי – בין שבמוסדות ההשכלה הגבוהה⁵³ או בערים מעורבות⁵⁴ – תפס אותו מרחב כמרחב המקשה על נשים פלסטיניות בעיקר לנוכח המפגש עם התרבות הישראלית הזרה לתרבות הפלסטינית, והמאיימת על שמירת הכבוד של נשים. מאמר זה יוצא מנקודת ההנחה כי הנשים מנצלות את יתרון שוליותן על מנת להתמקח עם הסדר הליברלי כקבוצת מיעוט ופונות אל האפשרויות הטמונות במרחב הישראלי. עוד

50 אין אנו מציעות בכך קריאה דיכוטומית של "מודרניות ישראלית" אל מול "מסורתיות פלסטינית". הכוונה כאן היא להציע דרגות חופש זמניות שנשים פלסטיניות מנצלות במרחבים הישראליים (כגון לימודים, תעסוקה בערים מרכזיות או מעורבות). הניתוח שאנו מציעות אינו נובע מתפיסת המרחב הישראלי כמרחב "מודרני" לעומת המרחב הפלסטיני ה"מסורתי".

51 Herzog, לעיל ה"ש 11; אסמהאן מסרי חרזאללה "אקדמאיות ערביות המתגוררות בירושלים: בין הגירה להשתקעות" האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות 201 (ח'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא עורכים, 2007); Amalia Sa'ar, *Postcolonial Feminism, the Politics of Identification and the Liberal Bargain*, 19 GENDER & SOCIETY 680 (2005); חנה הרצוג "מרחבים חלופיים: פוליטיקה של חיי יומיום של פלסטיניות אזרחיות ישראל בערים מעורבות" נשים פלסטיניות בישראל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 148.

52 טובי פנסטר "נשים ומגדר בעיר הישראלית: המקרה של ירושלים" עיר ישראלית או עיר בישראל?: שאלות של משמעות, זהות ויחסי כוח 135 (טובי פנסטר וחיים יעקובי עורכים, 2006) (הספר להלן: עיר ישראלית או עיר בישראל?); הנא חמדאן "נצרת עילית כעיר מעורבת: הגירת הפלסטינים אליה וסוגיות של התנהגות מרחבית וחברתית", עיר ישראלית או עיר בישראל? שם, בעמ' 110; משה שוקד "זהות אתנית ומעמדן של נשים ערביות בעיר ישראלית" החוויה הבין-תרבותית: מקראה באנתרופולוגיה 225 (משה שקד ושלמה דשן עורכים, 1998); דניאל מונטרסקו "זהות מתוך 'זרות': הבניות תרבותיות של גבריות ערבית ביפו" סוציולוגיה ישראלית ה 121 (2003).

53 Naomi Weiner-Levy, *On Cross-Cultural Bridges and Gaps: Identity Transitions among Trailblazing Druze Women*, 20 GENDER AND EDUCATION 137 (2008); Lauren Erdreich & Tamar Rapoport, *Reading the Power of Spaces: Palestinian Israeli Women at the Hebrew University*, 18 CITY & SOCIETY 116 (2006).

54 מסרי חרזאללה, לעיל ה"ש 51.

הנחה היא כי הנשים הפלסטיניות משתמשות במרחבים הישראליים או בנוכחותן הזמנית בערים המעורבות כאסטרטגיה לקרוא תיגר על הפטריארכיה הפלסטינית בכך שהן נמלטות מפיקוחה, גם אם באופן זמני. ניתן להתבונן בקשר בין פלסטיניות לחברה הישראלית כאסטרטגיה כפולה: כניסה של השוליים אל המרכז ושימוש במרכז (או בערכי המרכז) למאבק בפטריארכיה.

הגוף המחקרי אשר מתייחס לשימוש של השוליים במרחב הישראלי לטובתו, מתמקד בנשים משכילות בעיקר (רווקות או נשואות) שפעילותן הלימודית או הפוליטית מאפשרת להן להסתייע במרחב הישראלי ולהשתמש בו בקריאת התיגר על הפטריארכיה הפלסטינית כדי לממש סוג של חופש שלא ניתן היה לממשו בתרבותן גם בדרכים המסורתיות המקובלות.

רוב המחקרים המתמקדים באפשרויות המילוט הזמניות מכבלי הפטריארכיה בוחנים את "הגירתן הפנימית" או מעברן של נשים רווקות או נשואות, בעיקר נשים משכילות, ופעילות ציבורית, לערים מעורבות (שבהן גרים יהודים וערבים). הרצוג טוענת כי עיר מעורבת היא בבחינת מרחב חיים חלופי לנשים פלסטיניות, שבו הנשים יכולות לבחור בחברים ובשכנים, ואפילו בחירות קטנות של מה לבשל והחלטות אחרות, שלא כפי שנהוג בכפר הפלסטיני, שם הבחירה הנה עניין קולקטיבי משפחתי⁵⁵. ההחלטה לעזוב את כפר המוצא או את עיר המוצא ולעבור לגור בעיר מעורבת, היא בעצם החלטה לבנות חיים עצמאיים. זו החלטה שיש עמה ניתוק מהקשר ההדוק ומהפיקוח של חברת המוצא. לעתים הנשים בוחרות להינשא על מנת לעבור עם בני זוגן אל העיר המעורבת, שם יוכלו לממש חיים עצמאיים ומנותקים מפיקוח משפחתי וחברתי. הבחירה שלא לגור ליד משפחתו של בן הזוג, יש בה מעשה של התנגדות לסדר המשפחתי המסורתי. המגורים הרחק ממשפחות המוצא הם בבחינת מנגנון המבטיח במידה, אולי גבוהה יותר, אפשרות לחלוקת תפקידים שוויונית בין הנשים לבין בני זוגן, והבית הפרטי נעשה מקור של עצמה ושל אתגר, שכן המרחק מהסביבה החברתית של יישובי המוצא והמשפחה מאפשר גם זוגיות שוויונית יותר. לרווקות לעתים לא מתאפשר לעבור לעיר מעורבת בגלל רווקותן⁵⁶, ולכן לעתים הן בוחרות בנתיב של המשך לימודים או תעסוקה משולבת לימודים כאמתלה לעבור לעיר המעורבת⁵⁷. אפשרויות התעסוקה הקיימות בחלקה הערבי של העיר המעורבת, כדוגמת ירושלים, מהוות מניע מרכזי לנשים פלסטיניות משכילות להשתקע בערים אלה ולא לשוב ליישוב מוצאן. העלייה ברמת ההשכלה של נשים ערביות החריפה את התחרות על מקומות

55 הרצוג, לעיל ה"ש 51.

56 בגלל החשש שמא הרווקה תפר את קודי הכבוד בגלל היותה לא נשואה ובכך גם חסרה "הגנה".

57 Erdreich & Rapoport, לעיל ה"ש 53; מסרי חרזאללה, לעיל ה"ש 51.

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

העבודה ביישובים הערביים, בייחוד במערכת החינוך הערבי, שאף הגיעה לרוויה, ואינה מסוגלת עוד לקלוט עובדי הוראה חדשים. דבר זה מהווה אמתלה לצעירות פלסטיניות רבות שסיימו את לימודיהן האקדמיים במוסדות להשכלה גבוהה בירושלים, ומעדיפות להשתקע בעיר, להישאר ולהשתלב במערכת החינוך הערבי במזרח ירושלים ולא לחזור ליישובי המוצא שלהן. צעירות אלו גם משתלבות לא פעם בעבודה נוספת בשעות אחרי הצהריים, הודות להיותן פטורות ממחויבויות משפחתיות ומהפיקוח החברתי של משפחת המוצא, וזוכות בכך לחשיפה נוספת לאורחות חיים שונות, לחופש כלכלי ולעתים גם לקידום מקצועי⁵⁸.

מקרים אלו מעלים את סוגיית יתרון השוליות או המיקוח עם הסדר הליברלי⁵⁹, שכן לעתים דווקא המחסור במקומות עבודה, בשירותי רווחה ובשירותים ציבוריים אחרים, בכפרים הפלסטיניים, מהווים עבור הנשים הזדמנות לצאת למרחב הישראלי המעורב שבו מתקיימים שירותים אלה.

גם נשים שאינן משכילות, כאלמנות פלסטיניות, אימהות חד-הוריות, או כאלו הנישאות בנישואין פוליגמיים והן קשות יום, ומצבן הכלכלי ירוד, עושות לעתים שימוש מושכל ותועלת בכוח חוקי הרווחה האזרחיים במדינה, כדי להשתחרר מאילוץ המסורת, בעיקר מאלו הנוגעים לנשים מעוטות השכלה בחברה הפלסטינית⁶⁰.

ח'אולה אבו-בקר מראה כיצד אלמנה חד-הורית מנצלת את המרחב היהודי, משתמשת בשירותי הרווחה ומנצלת קורסים כלכליים, שירותי בנקים ואפשרות להשלמת השכלה הקיימים בעיר היהודית, על מנת להשתחרר משליטת משפחת הבעל המנסה להצר את צעדיה. חוקי הרווחה הישראליים מאפשרים לה להירשם ללא תשלום לקורסים המיועדים לנשים חד-הוריות. קורסים אלה מנוהלים בדרך כלל בעיר היהודית, ומאפשרים להשלים השכלה ואף לרכוש מקצוע (שהאלמנה לא עסקה בו כדי לא לאבד את הקצבה החודשית המשולמת לה על ידי המדינה). בעת שהייתה במרחב הישראלי, במסגרת קורסים אלו, היא רוכשת ידידות (נשים יהודיות) מחוץ למסגרת המשפחה המורחבת, בפעם הראשונה בחייה⁶¹.

נוכחותן של נשים פלסטיניות במרחב הישראלי (שאינו עיר מעורבת), כגון האוניברסיטה הישראלית, ומגורים במרחב זה (מעונות סטודנטים או דירות שכורות),

58 ש.ם.

59 Sa'ar, לעיל ה"ש 51.

60 ח'אולה אבו-בקר "בין עצמאות לשליטה: המקרה של אלמנה ערבייה" נשים פלסטיניות בישראל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 27; Alean Al-Krenawi & John R. Graham, *The Cultural Mediator: Bridging the Gap Between a Non-Western Community and Professional Social Work Practice*, 31 BRITISH JOURNAL OF SOCIAL WORK 665 (2001).

61 אבו-בקר, לעיל ה"ש 60.

המופרד מהמרחב הערבי, מאפשרים לנשים הפלסטיניות, בעיקר המשכילות מביניהן, להיחשף לנורמות שונות ולאורח חיים אחר המעלים התלבטויות לגבי החלטותיהן ושאיפותיהן בנושאים שונים כגון האיזון בין קריירה ובין משפחה או נישואין. תוך כדי לימודיהן באוניברסיטה הישראלית הן מרשות לעצמן להכיר בחורים. חלקן אף יוצאות עם ידידים ומתנסות בבחירת בן זוג, דבר שלא היה נהוג בכפריהן. עם החשיפה לתרבות אחרת הן מעצבות תפיסות חדשות הגורמות להן למקם את עצמן מחדש בסדר החברתי-פלסטיני-ישראלי.⁶²

נתיב זה, טוענת ארדריך, מתאפשר הודות להפרדה האתנית בין המרחבים, ומנצל את התפיסות המגדריות השונות שהפרדה זו משמרת. הנשים שבחרות בו מסתמכות על הכבוד שרוחשת הקהילה הפלסטינית להשכלה גבוהה, ומנצלות אותו להארכת שהותן בסביבה מנותקת ושונה מהבית לצורך המשך לימודיהן, אך בו בזמן להתנסות בחופש רב יותר ובחוויות חדשות הרחוקות מהסדר הפטריארכלי.⁶³

אולם, לצד השחרור והמילוט מכבלי הפטריארכיה, קיימת תחושת תשישות. נשים מוצאות את עצמן בסכסוך מתמיד עם סביבתן, עם משפחתן ועם עצמן. בקריאת התיגר שלהן, הן מוותרות על רשת התמיכה של המשפחה הרחבה ושל הקהילה. אין פלא אפוא שבצד התחושה החזקה של עצמאות, של אתגר ושל שינוי, נשים רבות חשות גם עייפות ממאבקים ומחיפושים, ומרגישות כמצויות במלחמת התשה מתמדת.⁶⁴ יש לציין שפריבילגיות מילוט זו לערים מעורבות מתקיימת בעיקר עבור נשים משכילות, שכן ערביות שאינן משכילות תושבות הערים המעורבות, המבקשות לעבור להתגורר בערים יהודיות, נתקלות על פי רוב בחסמים. הן אינן מצליחות למצוא עבודה בערים המעורבות, מכמה סיבות: מחסור במקומות עבודה, שכר נמוך ותנאי העסקה גרועים, אי-שליטה מלאה בשפה העברית וחוסר בקיאות במבטא האשכנזי. זאת, נוסף על הגישה המפלה כלפי נשים ערביות בכלל ונשים רעולות בפרט.⁶⁵ נשים ערביות משתמשות במרחב הישראלי לא רק כדי לקרוא תיגר על הפטריארכיה ועל כבלי תרבותן. נוסף על החופש שמאפשר להן המרחב, מאמצות חלק מהנשים את סגנון החיים, הלבוש והדיבור הישראלי-יהודי. הן עושות זאת מתוך

62 יש לציין כי לצד הגברת המודעות הפמיניסטית והביקורתית, החשיפה לתרבות הישראלית גורמת בין היתר לתחושות של ניכור, זרות ומודעות להפליה ולמעמד הנחות של הסטודנטיות ככנות מיעוט במדינה יהודית. ראו: Sarab Abu-Rabia-Queder & Naomi Weiner-Levy, *Identity and Gender in Cultural Transitions: Returning Home From Higher Education as 'Internal Immigration' among Bedouin and Druze Women in Israel*, 14 SOCIAL IDENTITIES 665 (2008).

63 Erdreich & Rapoport, לעיל ה"ש 53, בעמ' 136-137, 141.

64 הרצוג, לעיל ה"ש 51.

65 חנין זועבי "נשים פלסטיניות מ-1948 ושוק העבודה הישראלי" פלסטין 8, 16-18 (בערבית, 2010).

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

בחירה או העדפה להשתמש באפנות אלה, המקושרות לחופש רב יותר של נשים, כסוג של קריאת תיגר על החברה הישראלית. טענתן היא שהלבוש המערבי משמש על מנת לבלבל את הישראלים-יהודים הדומיננטי, ולקרוא תיגר על התפיסה הסטראוטיפית שלו כלפי נשים ערביות. בכך הן מבטאות דרך של התנגדות לדומיננטי, גם אם היא אינה נאמרת בפירוש ובגלוי.

אסטרטגיות אלה מציעות קריאה מחודשת של יחסי מרכז-שוליים, תוך הבחנה בטשטוש קווי התייחסות בין הכובש לבין נכבש ושכירת הדואליות המכוננת מרחב תאורטי חדש להבנת אפשרויות כינון היחסים בין מרכז לשוליים בהקשר הפלסטיני-ישראלי. לצד ההבדל והאחרות⁶⁶, אפשר למצוא נוכחות של השוליים במרכז (נשים יוצאות ללימודים, תעסוקה ומגורים בערים מעורבות). כניסתן של נשים מהשוליים למרכז והשימוש בו אינו מכפיף את "יצר החיים של הילידים לעול הקולוניאליסטי"⁶⁷, אלא מאפשר הרחבת מאגר הכלים המאפשרים לנשים להיאבק בשוליות מגדרית ואתנית וליצור מרחב אחר. כזו היא העיר המעורבת שנמצאת כזירה העירונית העיקרית עבור נשים פלסטיניות ומהווה עבורן מרחב שלישי ומקום של בחירה.

ממצאים אלה מעידים על הפיכת השוליות בקרב הנשים ליתרון שהן מנצלות במיקוח עם הפטריארכיה: המחסור במקומות לימוד ותעסוקה וחוסר הנגישות למרכזים שונים בכפרים הפלסטיניים הופכים לנקודת מוצא המאפשרת לנשים פלסטיניות לחמוק מהפטריארכיה ולשהות, גם אם באופן זמני, במרחב הישראלי למגורים, כלומדות אקדמיות או כמשתלמות לצורך תעסוקה, ובו זמנית גם לקרוא תיגר על החברה הישראלית. אולם, למרות נוכחותם של השוליים במרכז בערים מעורבות, באוניברסיטה הישראלית או בלשכות התעסוקה, נוכחות זו אינה מטשטשת לחלוטין את ההבדלים בין הנשים השוליות למרכז השולט, מאחר שגם בעת השתלבותן הן נותרות אחרות.

3. בסיסי כוח עצמיים (של ה־ self)

במצבים שבהם ערוצי הקהילה והמסורת, או המרחב התרבותי הישראלי, נחסמים בפני נשים פלסטיניות, הן פונות לדרך ההתמודדות שמאופיינת בהתמקדות בתוך העצמי. הן פונות פנימה ומבנות רובדי זהות שונים. כשהנשים אינן יכולות לנהל את אורח החיים הרצוי

66 Rabinowitz ; EDWARD W. SAID, ORIENTALISM (1978), לעיל ה"ש 10; קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי (יהודה שנהב עורך, 2004).

67 הומי ק' באבא "שאלת האחר: הבדל, אפליה ושיח קולוניאלי" קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי, שם, בעמ' 107, 115.

עבורן ואין ביכולתן להתמודד באופן פעיל עם האתגרים בחייהן – הן מבנות את כאבן ככאב פרטי ומתמודדות אתו בעצמן⁶⁸.

אחד המתחים המשמעותיים בתהליך המתמשך של הבניית זהות בהקשר מסוכסך, הוא המתח שבין קישוריות (relationality) לבין אינדיבידואליות⁶⁹. קישוריות בהקשרים הפלסטיניים-ישראליים היא דרך חיים ומערכת ערכים הנובעת מקשרים משפחתיים וחברתיים עם קהילת המקור בעלת מאפיינים מסורתיים, ואילו אינדיבידואליזם כולל מקבץ של נורמות וערכים הזולגים אל החברה הערבית מסביבתה⁷⁰. באופן כללי, פרקטיקות של חֶבְרוּת בעולם הערבי האיסלאמי אינן תומכות באינדיבידואליזם וביצירת עצמי אוטונומי נפרד, והחברה מעודדת פרטים לראות עצמם כקשורים ומעוצבים על ידי בני המשפחה והקרובים, כבעלי קשרים הדדיים עמם ואחראיים כלפיהם באופן הדדי⁷¹. הערכים המעודדים קונפורמיות ותלות הם דומיננטיים יותר עבור נשים בחברה הערבית מאשר עבור גברים⁷². הסיבות לכך הן מקומה של האישה בהיררכיה החברתית והמשפחתית ושמירה על ה"כבוד" המוטל על האישה והמשמש כלי להמשך הפטריארכיה והשליטה הגברית⁷³.

מתח זה גובר במיוחד בקרב נשים פלסטיניות החיות בישראל במרחבים גאוגרפיים נפרדים מהמרחבים היהודיים, והנחשפות לערכי התרבות הישראלית. כסטודנטיות באוניברסיטה ישראלית⁷⁴, נחשפות הנשים הערביות למרחב אוניברסיטאי ישראלי המגלם בתוכו עירוב מיני, מגדרי ולאומי. הלימודים באוניברסיטה הישראלית מהווים סוג של מעבר בין תרבויות שונות: הפלסטינית והישראלית-חילונית. בעת השהות במוסדות הלימוד הישראליים, נחשפות הנשים הפלסטיניות לערכים שונים, ולעתים לכאלה שאינם מקובלים בתרבותן, כעצמאות ואוטונומיה אישית, בכל הקשור לתפקידי מגדר נשיים. החשיפה לסטודנטית היהודייה והחֶבְרוּת עמה מעוררת בקרב הסטודנטיות הפלסטיניות מודעות פמיניסטית ובחינה מחדש של ערכי הפטריארכיה הפלסטינית. חשיפה לתרבות ולנורמות

68 **נשים פלסטיניות בישראל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 16–17.**
 69 INTIMATE SELVING IN ARAB FAMILIES: GENDER, SELF AND IDENTITY (Suad Joseph ed., 1999).
 70 **נשים פלסטיניות בישראל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 17.**
 71 WOMEN AND POWER IN THE MIDDLE EAST (Suad Joseph & Susan Slyomovics eds., 2001).
 72 Haj-Yahia, לעיל ה"ש 14.
 73 חסן, לעיל ה"ש 14.
 74 האוניברסיטאות הן כמעט המקום היחיד שבו ערבים ויהודים נפגשים. מערכות חינוך נפרדות מפרידות בין ערבים ליהודים במהלך שנות לימודיהם בבית הספר, ולכן הם נפגשים רק באוניברסיטה. Majid Al-Haj, *Higher Education among the Arabs in Israel: Formal Policy between Empowerment and Control*, 16 HIGHER EDUCATION POLICY 351 (2003).

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

ישראליות מבנות תובנות חדשות שדרכן מתבוננות הנשים בחייהן ובתרבותן. הנשים ממשיכות אמנם לקיים את מנהגי המסורת ושומרות על "העצמי המכובד" בקמפוס הישראלי, וכך בכד חוות התנסויות אישיות המעוררות בקרבן רצון לממש את עצמן באופן שונה מהמצופה מהן בתרבות מקורן. אולם עם השיבה לחברת המקור הפלסטינית, לא תמיד מתאפשר לנשים לממש זהות נשית אוטונומית השונה מהמקובל על פי תפיסות הקולקטיב הפלסטיני, והדבר מדחיק את העצמי הנשי המשכיל ואת אפשרויות הביטוי או המימוש האישי.

פעמים הנשים מקיימות את השונות המכוננת מהמעבר הבין-תרבותי ומאימוץ הנורמות המתנגשות באמצעות חיים כפולים – פנימיים וחיצוניים – והפרדה ביניהם. באמצעות הריבוי ברובדי הזהות, שלעתים סותרים זה את זה, מדלגות הנשים ביניהם הלוך וחזור, ובכך הן מצליחות לשאת את חיי היומיום. התמודדות זו, כמו אחרות, מושפעת מהבניית זהותן האישית ומשפיעה עליה. זהות זו מתעצבת באופן דינמי במהלך יחסי גומלין עם החברה, עם המשפחה, עם השיח התרבותי והחברתי ועם המיקום האתני בחברה הישראלית.⁷⁵

הפער בין העולם הפנימי לבין ייצוגו החיצוני (בנורמות, בלבוש ואף בנושאים של אהבה ונישואין) גם בא לידי ביטוי בקרב נשים פלסטיניות-בדוויות⁷⁶ שהיו ראשונות (בשנות השבעים והשמונים) שפנו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, והכירו שם בפעם הראשונה, גברים משבטים בדווים אחרים מחוץ לגבולות השבטיים המותרים. במקרים שבהם גם התאהבו וביקשו לממש את אהבתן ה"אסורה" נתקלו בקשיים, שכן בחירה חופשית של בן הזוג אינה מותרת על פי קודי החברה, בעיקר משום שבחירה אינדיבידואלית זו עלולה למוטט את המבנה השבטי השומר על המעמדות בחברה הפלסטינית-בדווית. לאחר סיום הלימודים, חזרו נשים משכילות לכפריהן ונאלצו לוותר על אהבתן ועל רגשותיהן על מנת לא לערער את הגבולות השבטיים.

הנשים המשכילות שרכשו השכלה גבוהה וקיבלו לגיטימציה חברתית לכך, הצליחו בחייהן האקדמיים והמקצועיים, אך בשובן לחברת המקור הן נחסמו על ידי הגבולות השבטיים בחייהן האינטימיים ובבחירתן הרגשית, כי החברה מצפה מהן לעמוד במודל הנשי המסורתי למרות השכלתן. כך הן חיות בשני עולמות שונים המאפשרים אורח חיים

DOROTHY HOLLAND, WILLIAM LACHICOTTE JR., DEBRA SKINNER, & CAROLE CAIN 75
IDENTITY AND AGENCY IN CULTURAL WORLDS (2001); Hazel Rose Markus & Shinobu
Kitayama, *A Collective Fear of the Collective: Implications for Selves and Theories of*
Selves, 20 PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY (1994)

76
בחרנו להשתמש במונח "בדוויות" מכיוון שלפלסטינים בדרום ישראל המכונים בדווים קיים
אורח חיים ייחודי, שבטי הנבדל מאורח חיי יתר הפלסטינים בישראל בכל הנוגע לדפוסי
נישואין שבטיים.

שונה וערכים זרים המתקיימים זה לצד זה. מורכבות זו משקפת את הקונפליקט הפנימי בין העצמי האינדיבידואלי של הנשים ובין העצמי החברתי, התרבותי והקולקטיבי שנאלצו להיענות לו.

דרך זו והיעדר כל מסגרת טיפולית שתסייע להן, מותירים אותן בודדות ובלא ביטחון, ומכאן האמצעי היחידי הנותר להן להתמודד דרכו הוא עולמן הפנימי, מחשבותיהן ורגשותיהן בלבד. כך הן יוצרות עצמי חצוי כסוג של מנגנון התמודדות עם אבדנה של האהבה, המלווה לעתים בהסכמה כפויה לנישואים לא רצויים או בחירה מחוסר בררה בריוקות. כך מכונן עצמי נשי הקרוע בין אפיונים של עצמי אוטונומי, חופשי ואינדיבידואליסט, ובין העצמי התרבותי המצופה מנשים אלה, שהוא כולל יותר שיתופיות ושזירה בקולקטיבי ובשבטי⁷⁷. פילוג זה מביא ליצירת עצמי מרובה במגוון הקשרים⁷⁸. כשפרטים חווים פיצול בין זהויותיהם העצמיות, הם עוטים מסכות על פי ההקשר החברתי, ונוצר עצמי חסר גוף (disembodied) שמפוצל לעצמי אינדיבידואלי ולעצמי חברתי. במקרה של הנשים הבדויות המשכילות, הבחירה במושאי אהבתן האסורה נבעה מהעצמי האינדיבידואלי, אך הוויתור על האהבה, כדי לחסוך מבני משפחתן מאבק נוסף מול השבט, נבעה מהעצמי החברתי-קישורי (connective). הן חיות עם תחושת ניתוק בין נורמות לערכים שעל פיה הן נאלצות לחיות בין רגשות ומחשבות היוצרות עולם פנימי מלא שאין לו ביטוי, ותחושת כאב ומצוקה מוסתרים אף הם⁷⁹.

מנגנונים פנימיים מעין אלה הם בגדר עיצוב מחודש של העצמי, או בגדר מסכה שהן עוטות לנוכח המציאות שאינה מאפשרת להן לבטא את רגשותיהן ואת רצונותיהן האמיתיים. בדומה מתאר פנון מחשבות ורגשות בשפה שאינה כרוכה בדיבור או שיח בשפתה של התרבות הדומיננטית או בשפה אחרת, אלא כחבישת מסכה, כלומר שפה שבאמצעותה המדוכא מסתיר את עצמו כדי שיוכל להתקדם ולקדם את צרכיו⁸⁰. העור השחור והמסכה הלבנה המופיעים בשמו של הספר מכסים משהו אחר, שאינו נראה על פני השטח. פנון מתייחס לכך שהכוחות הדומיננטיים מוחקים את זהותו של המדוכא, אך קיים

PHILIP CUSHMAN, CONSTRUCTING THE SELF, CONSTRUCTING AMERICA: A CULTURAL HISTORY OF PSYCHOTHERAPY 102–109 (1995) 77

ANTHONY GIDDENS, MODERNITY AND SELF-IDENTITY: SELF AND SOCIETY IN THE LATE MODERN AGE (1991) 78

נעמי לוי וינר **אני כמו ציפור שעור לא עפה: סיפורי חיים של נשים דרוזיות שפנו להשכלה גבוהה** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2003). 79

פרנץ פנון **עור שחור, מסכות לבנות** 14–32 (תמר קפלנסקי מתרגמת, 2004). 80

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

מרחב פנימי שבו העור השחור והמסכה הלבנה נפגשים, ובתוך מרחב זה, שאינו פנימי ואינו חיצוני, נוצרות ומתקיימות פרקטיקות של שחרור⁸¹.

הנשים הפלסטיניות עוטות גם הן מסכות. יש שהן עוטות מסכות של ריצוי האב או האח כשבתוך תוכן הן גועשות ומתנגדות לכך; אחרות עוטות את מסכת ההתקדמות בתחום הציבורי, המכסה על התחום הפרטי העגום; הנשים הללו יוצרות ניתוק בין הניגודים שהם גוף-נפש, שכל-רגש ופרטי-ציבורי. כך הן עוטות מסכה שדוחה את המציאות המכפיפה ומעבירה אותן למרחב תודעתי-דמיוני שמאפשר להן לראות עצמן כבעלות כוח ושליטה על עצמיותן. כדי לשרוד, נשים אלה חוות את עצמן במרחב שאינו דמיוני וגם אינו מציאותי, או אולי יש לומר מאחדות בין המציאות לדמיון במרחב קיום שלישי⁸².

צורות של התנגדות אלה הרחוקות מהעין ומהסדר החברתי, הומשגו על ידי תאורטיקנים פוסט-סטרוקטורליסטיים. למשל פוקו טען שההתנגדות קיימת גם אם היא בעלת אופי לא מאורגן⁸³, ודרידה (Derrida) כינה את ההתנגדות הזאת "נבדלות" (difference), במשמעות של תחושת שונות (sense of being different)⁸⁴.

צורת התנגדות פנימית וחבויה זו מעניקה לנשים המשכילות סוג חדש של כוח שמאפשר להן להמשיך להתקיים ולשרוד. נשים אלו חסרות כל מסגרת של תמיכה טיפולית, משפחתית או קהילתית, והן מגייסות את כל מה שעומד לרשותן – תודעתן והתנהגותן – כדי לשמור על עולמן הפנימי, על דעותיהן ועל השקפותיהן כדי לשמור על שייכותן לקהילה, לעודד את תמיכת אבותיהן ואחיהן לשמר את מעמדן ולהמשיך לשמש סמל מכובד בעיני החברה.

אנו טוענות כי השימוש בעצמי חצוי, במסכות מנוגדות ובוהות היברידי, מהווה סוג של התמודדות עבור הנשים הפלסטיניות בעיקר המשכילות, עם ויתורים רגשיים. הנשים מתמודדות, ובו זמנית צריכות להמשיך ולנוע בין רצונותיהן האישיים לבין רצון החברה, בין צורך בקשר וזיקה לחברת המקור ולמשפחה לבין רצון בעצמאות ומימוש עצמי.

ה. דיון מסכם

בניסיוננו למקם מחדש את הסוכנות ודרכי ההתמודדות של נשים פלסטיניות בישראל, מצאנו שניתן לאפיין כמושפעות מהבניית המרחבים המסוכסכים שבהם הנשים חיות

81 פנון, שם.

82 Weiner-Levy, לעיל ה"ש 53.

83 Foucault, לעיל ה"ש 3.

84 JACQUES DERRIDA, WRITING AND DIFFERENCE (Alan Bass trans., 1978)

ופעולות. המרחבים הפלסטיניים בישראל אמנם מופרדים מהמרחבים היהודיים, דבר המגביר את הריחוק בין התרבות הישראלית והפלסטינית, אך למרות זאת, הנשים הפלסטיניות מצליחות ליצור "קואליציה פמיניסטית" באזורי גבול אל⁸⁵. בקואליציה זו הן גם משתמשות באותם מבנים דכאניים, פלסטיניים וישראליים או משתפות פעולה עמם פעולה במרחב הזר של "האויב הלאומי והתרבותי" על מנת לשרוד.

הנשים הפלסטיניות בישראל חיות במרחבים מסוכסכים ומצויות בתנועה מתמדת בין אזורי הגבול שבהם יש מקומות של לימינליות, קונפליקטים וניכור. אזורי גבול אלה מובנים מהשפעות קולוניאליסטיות וניאו-קולוניאליסטיות ומהווים עבור הנשים זירות של התמודדות, משא ומתן, פתיחות, דיכוי ואפשרויות. הנשים חוצות גבולות אלה הלך וחזור. כשהן חוצות גבול אחד הן חוזרות שונות לגבול האחר. בהתמודדות זו הן לא רק נעות בין המרחבים, אלא מכילות אותם למרות הפרדה ביניהם.

מצבן המשברי של הנשים, מיקומיהן וזהויותיהן הייחודיות, כפי שמתועדים כאן, יוצרים בו-זמנית מתח, קיטוב ודיכוי לצד חופש וסוכנות. לעתים הפיצול והסדקים בזהויות, והמיקום הלימינלי בין תרבויות⁸⁶, מאפשרים יצירת מרחב שלישי שמתוכו ובתוכו מתמודדות הנשים, שם הן גם מוצאות בסיסי כוח חדשים ויוצרות אותם. התמודדותן מכוננת כהליך דינמי הנע בין התקשחות לבין התרופפות של פרקטיקות ושל קודים פטריארכליים ופוליטיים, המשתנים ולובשים צורות מגוונות של דיכוי ושחרור. המורכבות הרבה בחייהן של נשים פלסטיניות אינה מאפשרת הזדהות מלאה עם מרחבים אלו. בחלק מן המקרים, הנשים משלמות מס שפתיים לתפיסות ולנורמות, ולעתים מתכסות במסכות תרבותיות במיקוח עם חברתן. פעמים רבות נמצא שנפשו פנימה שסועה ומסוכסכת לא פחות מתנאי חייהן. הנתיבים בחייהן להבניית זהויות אל מקומות שיקנו תחושה של בית, הן על פי רוב דרכים מותקות, מושהות, משובשות⁸⁷, ובתוכן הן מנתבות את התמודדותן. הנשים מנצלות את המרחבים הזמינים להן תוך משחק ודילוג בין התרבויות, החברות והמרחבים הגאוגרפיים, הפוליטיים והמוסדיים שלעתים מסייעים ולעתים מדכאים. מרחבים אלה הלוכדים אך גם מאפשרים, תורמים לכינון זהות חצויה, כזו המתקיימת באזורי גבול⁸⁸,

85 ג'ון סימונס "הקואליציה הפמיניסטית באזורי הגבול" **תיאוריה וביקורת** 7 (1995).
 86 זהותם של הפלסטיניים בישראל מושפעת גם מהעולם הערבי ובעיקר מהשתייכות הפלסטינית לתרבות, להיסטוריה ולמורשת הערבית-כללית. התודעה ללאומיות הערבית חזקה ודומיננטית מאוד, ומושפעת אף היא מאירועים פוליטיים ולאומיים, בתוך מדינת ישראל ומחוצה לה. ראו מוחמד סואעד "ערבים בחברה הישראלית: לבטיה של זהות" **מפנה: במה לענייני חברה** 44, 45 (2004); עזמי בשארה "החברה הערבית בישראל מנקודת מבט אחרת" **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים** 32, 81 (1990).

87 סימונס, לעיל ה"ש 85, בעמ' 27.
 88 .GLORIA ANZALDUA, BORDERLANDS LA FRONTERA: THE NEW MESTIZA (1st ed. 1987)

מבט מחדש על זירות התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל

המאפשרת סוכנות הנחוצה לאורח חיים במרחב כזה. אפשרותן לנוע בין דימויים מגדריים, לאומיים, מרחביים, דתיים, משפחתיים וממסדיים, להתמודד עמם ולא אחת אף לעצב אותם מחדש, מתממשת לעתים מבלי להתחייב לאף אחת. מתוך מרחבים גבוליים אלו נוצרות אפוא אפשרויות התמודדות מרובות, ודפוסיים חלופיים של זהות נשית פלסטינית בישראל. אולם ריבוי זה אינו משחרר את הנשים הפלסטיניות מהמתח הנפשי, מההקרבה ומהאבדן המלווים מעברים אלו.